

UDC 327

Ivan Pobochniy

Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy and Political Science, National Metallurgical Academy of Ukraine (Dnipro),
e-mfil: Ipobochniy@gmail.com

FEATURES OF THE FORMATION OF THE PARTY SYSTEM OF MODERN UKRAINE

Abstract

The level of social harmony in society and the development of democracy depends to a large extent on the level of development of parties, their ideological and political orientation, methods and means of action. **The purpose** of the article is to study the party system of Ukraine and directions of its development, which is extremely complex and controversial. **The methods.** The research has led to the use of such scientific search methods as a system that allowed the party system of Ukraine to be considered as a holistic organism, and the historical and political method proved to be very effective in analyzing the historical preconditions and peculiarities of the formation of the party system.

The results. The incompetent, colonial past and the associated cruel national oppression, terror, famine, and violent Russification caused the contradictory and dramatic nature of modernization, the actual absence of social groups and their leaders interested in it, and the relatively passive reaction of society to the challenges of history. Officials have been nominated by mafia clans, who were supposed to protect their interests and pursue their policies. Political struggle in the state took place not between influential political parties, but between territorial-regional clans.

The party system of Ukraine after the Maidan and the beginning of the war on the Donbass were undergoing significant changes. On the political scene, new parties emerged in the course of the protests and after their completion—«Petro Poroshenko Bloc», «People's Front», «Self-help»), which to some extent became spokespeople for not regional, but national interests. Pro-European direction is the main feature of the leading political parties that have formed a coalition in the Verkhovna Rada of Ukraine.

Conclusion. The party system of Ukraine as a result of social processes is at the beginning of a new stage in its development, an important feature of which is the increase in the influence of society (direct and indirect) on the political life of the state. Obviously, there is a demand from the public for the emergence of new politicians, new leaders and new political forces that citizens would like to see first and foremost speakers and defenders of their interests.

Keywords: party system; political party; ideology; a political nation; civil society.

УДК 327

Побочий Іван Андрійович

Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології, Національна металургійна академія України (м. Дніпро)

e-mfil: Ipobochij@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Резюме

Від рівня розвитку партійної системи значною мірою залежить рівень соціальної злагоди в суспільстві, розвитку демократії. Метою статті є дослідження партійної системи України та напрямків її розвитку, що є надзвичайно складним і дискусійним. Методи. Дослідження обумовило застосування таких методів наукового пошуку як системний, історико-політологічний та інші.

Результати. Суттєвих змін зазнала партійна система України після Майдану і початку війни на Донбасі. З'явилися нові партії, створені в процесі акцій протесту, які стали виразниками не регіональних, а загальнонаціональних інтересів. Проєвропейське спрямування є головною ознакою провідних політичних партій.

Висновок. Партійна система України знаходиться на початку нового етапу свого розвитку, важливою особливістю якого є зростання впливу суспільства на політичне життя держави. Очевидним є запит з боку суспільства на появу нових політиків, нових лідерів і нових політичних сил, які б громадяни хотіли бачити виразниками й захисниками своїх інтересів.

Ключові слова: партійна система; політична партія; ідеологія; політична нація; громадянське суспільство.

1. Вступ

Політичні партії є важливими елементами політичної системи суспільства, інститутами здійснення політики. Виражаючи інтереси різних спільностей людей, вони виступають тією ланкою, що поєднує громадянське суспільство з державою, забезпечують представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів. Від рівня розвитку партій, їхнього ідейно-політичного спрямування, методів та засобів діяльності значною мірою залежить рівень соціальної злагоди в суспільстві, розвитку демократії.

Питання функціонування партійної системи України, а тим більше напрямків її розвитку є надзвичайно складним і дискусійним. Це обумовлено невизначеністю самого поняття «партійна система України». Якщо її розуміти як сукупність політичних партій, які існують у країні незалежно від форм інституціалізації, то в Україні існує партійна система. Але інші наукові визначення в узагальненому вигляді дають більш об'ємне уявлення про партійну систему як про політичний простір, що складається з політичних партій і впорядкованої певним чином сукупності відносин партій між собою й з іншим складовими політичної системи суспільства. Крім цього, переважна більшість українських партій не відповідає критеріям класичних партій, таким як: наявність керованої організації, яка пронизує все суспільство, має ідеологію, яка залучає потенційних прихильників і лідера, який персоніфікує партію й здійснює реальне керівництво нею; ефективна діяльність цієї організації по відстоюванню інтересів своїх членів і ймовірних прихильників; достатня кількість прихильників, які легально підтримують своїми діями цю організацію.

У результаті особливостей історичного й політичного розвитку в Україні сформувалися дуже специфічні партії й партійна система. Основними її відмінностями від класичних пар-

тійних систем є велика кількість партій, які постійно перебувають у процесі перетворень, розпаду, об'єднанні, реорганізації, що обумовило нестабільність партійної системи. Ідеологічні основи партій постійно розмивалися, відбувався зсув балансу між ідеологією й регіональною приналежністю. Це обумовило посилення впливу на партійне життя особистісних, фінансово-економічних і регіонально-культурних, етнічних факторів, що привело до перетворення партій у структури, основна функція яких полягала в просуванні у владу або збереженні у владі представників окремих малих і більших фінансово-політичних груп (бізнес-проекти).

Розвинена партійна система є однією з характерних рис плюралістичної демократії. Спираючись на теоретичні розробки поняття «політична партія», М. Дюверже визначав сучасні політичні партії як такі, що складаються в епоху становлення загального виборчого права як єдиного засобу легітимації влади і якісного розширення прав парламенту. Сучасна партія—це організація, яка здатна реалізувати загальне виборче право і завоювати парламентську більшість шляхом нормального використання інститутів демократичного суспільства [1,4].

Партії, поза сумнівом, є ключовим елементом партійної системи. Але, як вважають багато дослідників, її не можна зводити до простої суми партій. Зокрема, Д. Рей визначає партійну систему як «суперництво між партіями в умовах конкретного політичного режиму, що надає політичним партіям унікальне значення» [2, 47]. Інший дослідник політичних систем—Дж. Сарторі—вважав, що «партійна система—це система взаємовпливів, які виникають в результаті суперництва між партіями... Вона спирається на взаємозалежність партій; на те, що кожна партія є функцією (в математичному розумінні) інших партій і реагує (в дусі суперництва або іншим чином) на поведінку решти партій» [3, 44].

Найбільш відома класифікація партійних систем, в основу якої покладено кількісний критерій, запропонована М. Дюверже. У відповідності з нею всі партійні системи поділяються на однопартійні, двопартійні та багатопартійні. Дослідник Ж. Блондель у своїй класифікації враховує, окрім кількісної змінної величини, ще й становище партій в партійній системі. Виходячи з цього, він виділив чотири типи партійних систем, а саме: двопартійну, двох з половиною партійну, багатопартійну з домінуючою партією і багатопартійну без домінуючої політичної партії [4, 29]. В свою чергу, Дж. Сарторі застосував інші змінні величини: кількість партій, які суперничають (формат партійної системи) та ідеологічна дистанція між ними (механізм політичної системи). В результаті він запропонував класифікацію партійних систем з чотирьох елементів: система домінуючої партії, двопартійна система і два варіанти багатопартійної системи—помірно і вкрай поляризовані.

Метою статті є дослідження партійної системи України та напрямків її розвитку, що є надзвичайно складним і дискусійним. Це обумовлено тим, що переважна більшість українських партій не відповідає критеріям класичних партій.

2. Методи дослідження

Дослідження обумовило застосування таких методів наукового пошуку як системний, що дав змогу розглядати партійну систему України як цілісний організм, який має досить чітку внутрішню організацію і перебуває в безперервній взаємодії з громадянським суспільством. Історико-політологічний метод виявився досить ефективним для аналізу історичних передумов та особливостей становлення партійної системи. Також використані принципи та методи критично-конструктивного, порівняльного аналізу, соціально-філософського, структурно-функціонального підходів до розгляду проблем формування партійної системи сучасної України.

3. Результати

Україні треба було вирішувати практично миттєво й одночасно чотири завдання: становлення держави, політичної нації, громадянського суспільства і ринкової економіки. Наше несамотійне, колоніальне минуле і пов'язаний з цим жорстокий національний гніт, терор, голодомори, насильна русифікація зумовили суперечливий і драматичний характер модернізації,

фактичну відсутність зацікавлених у ній соціальних груп та їх лідерів, відносно пасивну реакцію суспільства на виклики історії. Люди не готові були стати законотворцями, а держава не здатна ні стимулювати, ні змусити їх до цього.

Бюрократія спонтанно зайняла політичну нішу, що звільнилася від Комуністичної партії. Зі зняття політичної влади, вона сама стала владою. Не маючи ні розвинутої ідеології, ні інших атрибутів політичного блоку держави, за фактичної відсутності контролю з боку суспільства, бюрократія стихійно приватизувала свої державні повноваження і спрямувала розвиток держави на реалізацію власних внутрішніх інтересів. Відкритість економіки, приватне підприємництво в точках контакту з державою збільшили поле застосування корупції, а зняття ідеологічного контролю КПРС збільшило її масштаби. На державні посади не призначали людей, які можуть принести найбільшу користь Україні. Чиновниками ставали висуванці мафіозних кланів, які мали захищати їх інтереси й проводити їхню політику. Українське суспільство досі не структуроване. Біда України в тому, що в державі політична боротьба відбувається не так, як у цивілізованих країнах — між впливовими політичними партіями, а — між територіально-регіональними кланами.

На відміну від країн Європи політична система України має свою історичну особливість, яка полягає в тому, що держава виникла раніше політичної нації. Саме відсутність політичної нації дозволила колишній комуністичній номенклатурі, після розпаду СРСР, впродовж тривалого часу не лише утримувати владу, але й створити антидемократичну систему з закритою політичною елітою, відсутністю відповідального перед парламентом уряду і низькою роллю політичних партій. За таких умов в країні не діяв принцип народного суверенітету, задекларований в ст. 5 Конституції України. Органи державної влади не контролювались інститутами громадянського суспільства. Окрім цього, в країні була відсутньою сильна опозиція з тіншовим кабінетом, що створювало у правлячій еліті відчуття безвідповідальності, підсилювало корупцію, правовий нігілізм, сприяло деградації політичного ладу і підірвало основи державності.

За таких умов партійна система України була представлена кількома десятками партій, які гуртувалися навколо лідерів або ідеологій. Жодна з них не могла сформувати парламентську більшість і одноосібно впливати на законотворчий процес. Політичні партії України не могли виконати свої першочергові функції, а саме: забезпечити зв'язок народу і влади, перерозподіляти в суспільстві владні статуси і повноваження, змінювати владу, як в центрі, так і на місцях, реалізувати інтереси тих груп населення, які їх підтримують. Уряд формувався не по партійному, а по корпоративному принципу. Природно, що подібні кабінети міністрів не відповідали перед партіями і коаліціями, що входили в парламент, і захищали не загальнодержавні, національні, а корпоративні інтереси. Можливість політичних партій впливати на механізм прийняття рішень фактично була відсутня.

Таким чином, можна кваліфікувати партійну систему України як «крайню багатопартійність». Остання є небезпечною для нормального існування і розвитку держави, оскільки зміцнює авторитарний корумпований режим, стимулює безвідповідальність і не контролюваність влади.

Внаслідок особливостей історичного та політичного розвитку, в першу чергу, створення держави за умови незавершеності формування політичної нації, в Україні сформувались досить специфічні партії і партійна система в цілому. Основною її відмінністю від класичних політичних систем є велика кількість партій, які постійно знаходяться в процесі реформування, об'єднання, розпаду, реорганізації тощо, що обумовило вкрай нестійку партійну систему. За цих обставин партії формувались «зверху» і слугували переважно для імітації демократії. Ідеологічні підвалини партій постійно розмивались, здійснювався відхід від лівих і національно-демократичних течій, зміщувався баланс між ідеологією та регіональною приналежністю на користь останньої. Ці процеси прискорилися після парламентських виборів 1998 року, коли в партійне будівництво почали активно втручатись представники бізнесу. Це, в свою чергу, обумовило підсилення впливу на партійне життя особистісних і регіонально-культурних факторів, що призвело до пе-

ретворення партій в структури, основними функціями яких було просування до влади або збереження при владі представників окремих малих і великих промислово-фінансових груп. Отже, фактично перетворювало партії в складові цих груп або в їх бізнес-проекти. Наслідком такої ситуації стала структурна слабкість більшості впливових політичних партій, оскільки політична діяльність їх лідерів мала вторинний характер в умовах, коли для багатьох партій визначальним було саме одноосібне лідерство.

Для більшості українських партій характерною є відсутність стратегічної поведінки. За наявності такої — партії керуються нею в повсякденній діяльності і в будь-яких політичних конфліктах, переслідуючи довгострокові, державницькі інтереси, а не вузько корпоративні чи особисті інтереси окремих лідерів. Партії не мають широкої соціальної бази і внутрішньо розділені на групи за інтересами. «Масовість» українських партій суттєво відрізняється від уявлення про масові політичні партії, яке склалось на Заході. Якщо для Заходу масова партія — це політична організація, що має широку підтримку в суспільстві і акумулює різноманітні інтереси, то в українській партійній системі масовість досягається шляхом найму в жорстку корпоративну структуру робітників-виконавців, які за відповідну платню здатні виконувати будь-які доручення, в тому числі і по прийому нових членів, особливо в структурах, пов'язаних з тією або іншою партійною групою. Все це віддаляє партії від суспільства, а суспільство — від влади. Суттєвим недоліком партійної системи в цілому і партійного будівництва зокрема є відсутність серйозної, науково обґрунтованої програми підготовки партійних кадрів як складової партійного будівництва. Замість цього домінуючою тенденцією партійного будівництва впродовж останніх років залишається неухильне зростання ваги політичних технологій за наявності відповідних медіа-ресурсів.

Вище сказане дозволяє говорити про партійну систему України лише умовно, оскільки сьогодні політичні партії в класичному, або наближеному до нього, розумінні перетворились у другорядних учасників політичного процесу. Реальним його учасником стали промислово-фінансові групи з їх фінансовим та медійним потенціалом. Політичним партіям відведена роль інструментів в боротьбі фінансово-промислових груп за владу з подальшим перерозподілом ресурсів країни.

Наслідком політичної неструктурованості суспільства і відсутності сталої партійної системи є зростання недовіри населення до всіх політичних сил, і особливо до партій, які перемогли на останніх парламентських виборах. В очах більшості виборців ті політичні сили, які працюють в парламенті, представляють або ж якийсь обмежений корпоративний фрагмент суспільства, або ж обмежений вже регіонально і економічно його соціальний компонент. В будь-якому разі жодна з владних політичних сил не сприймається як загальнонаціональна сила і, більш того, не є такою. Суспільством керують або ж своєрідні політичні федерації, де окремі політичні групи домовляються про владу, або ж ведеться боротьба за реалізацію проектів певних лідерів, де останні є одночасно і програмою, і організацією, а решта членів — організована структура по втіленню їх амбіцій.

Суттєвим недоліком діяльності партій є проблема селекції політичних еліт. Неякісний склад парламентської еліти є наслідком того, що партії цю функцію реалізували, по-перше, не ефективно, а, по-друге, корупційно. Торгівля місцями в партійних списках створила проблеми з парламентською елітою, яка, в першу чергу, заклопотана власними бізнес-інтересами (заради яких вона власне туди й прагнула), а не партійним будівництвом. Інша проблема — все ще низький рівень реальної довіри електорату до партій. В міру невиконання їх передвиборних обіцянок ця тенденція посилюється. Така амбівалентність стосовно політичних партій є одним із ризиків як партійної системи, так і української демократії.

На заваді швидкого формування класичної партійної системи в Україні можуть стати і загальноєвропейські тенденції. Одна з популярних тез щодо партій на Заході — це криза партій. Ідеологічні партії, які сформувались в кінці XIX — початку XX ст. ст., переживають кризу. Це стосується і системи західних ліберальних демократій, в яких відбувається деідеологізація

політичних партій. В умовах інформаційного суспільства ідеологічні розбіжності партій з часом змінюються розбіжностями в нових формах організації спільної діяльності членів партії та її прихильників. Не омине це й Україну, де також здійснюватиметься процес пошуку та адаптації політичних партій до нових ідеологічних парадигм. З одного боку — це буде застосування тих парадигм, які виникають у глобальному світі, а з іншого, — виникнення наших українських парадигм, під які будуть підлаштовуватись партії.

Партії не можуть розвиватись лише як бізнес-проект, бо вони зазнають краху. Наочним прикладом цього слугує політична доля СДПУ (о). Тому для партій важливим є формування відповідної ідеологічної ідентичності. Але поки що в Україні домінує інша тенденція партійного розвитку — наявність популярного і харизматичного лідера. В будь-якому разі в недалекій перспективі українська партійна система має трансформуватись в одну з європейських моделей. В іншому випадку держава залишиться поза межами європейського демократичного простору.

Україна — історично нове державне утворення, політична культура якого щойно зароджується. Якщо звернутися до витоків української державності, то можна стверджувати, що демократичні традиції там вкоренилися глибше, ніж авторитарні. Тому демократизація політичної системи, просування в бік парламентської республіки, розширення прав місцевого самоврядування, територіальних громад було б для України процесом цілком природним.

Реальної партійної системи наша держава досі не має. Україна здобула незалежність внаслідок, насамперед, сплеску громадянської активності. Саме в цей період було проголошено створення великої кількості політичних партій, але для їх функціонування ще не було масової соціальної бази, якою в усьому світі є середній клас — найактивніша частина громадянського суспільства. Тому те, що відбувалося з партійним будівництвом надалі, — це, за деяким винятком, була реалізація певних бізнес-проектів з надання політичних послуг. А саме: політичні партії створювалися і реєструвалися як організаційні структури, основна функція яких полягала в просуванні у владу або в збереженні при владі представників певних малих і великих бізнес-груп. На період реалізації цієї послуги партійні організації фінансувалися. Але далі фінансування не відбувалося або мінімізувалося. Так звані партії припиняли активну політичну діяльність до наступних виборів.

Більшість партійних бізнес-проектів виявилися неготовими запропонувати суспільству щось вагомніше, ніж гасла, котрі, до всього, схожі одне на одне, хоча й мають різних засновників. Ці квазі-партії оперують певними ідеологічними штампами. Але, на жаль, вони не виробили ідей, реальних дієвих програм, стратегії розвитку держави і суспільства, оскільки на це не було запиту. На питання, куди і як крокувати, відповідала по суті позапартійна й авторитарна президентська влада. І не лише відповідала, а й вела країну тією стежкою, яку обрала. Однак страх великого бізнесу перед новим президентським авторитаризмом, як чинником вірогідного переділу набутої за попереднього режиму власності змусив визначитися на користь парламентизації владної моделі. А така модель неможлива без її партизації. І тут бізнес-власники квазі-партій усвідомили, що їм нічого запропонувати виборцям. За партійними брендами не виявилось реальних ідей, які б підтримав електорат. Тому страх опинитися поза владою змусив бізнес-партійні проекти піти на формування іменних блоків.

Нині Україні потрібна політична сила, яка б змогла об'єднати патріотів, здатних продукувати ідеї і провести реформи. Така політична сила має стати центром створення нової патріотичної, відповідальної, інтелігентної еліти. В цілому назріла необхідність реальних об'єднаних партійних процесів.

Однак в Україні вже ухвалено закони, що стимулюватимуть розвиток партійності, як політичного і владного фактора. В тому числі передбачається фінансування політичних партій, які пройшли у парламент. Сформувалася і соціальна база для партійного будівництва. Тобто складаються умови для становлення в Україні на ґрунті квазі-партійної системи справжньої партійної системи. Бізнес-групам, які опинилися у парламенті, доведеться міняти законодавство або ж шукати інші шляхи, щоб трансформувати іменні блоки в політичні партії під наступні

вибори. Інакше на партії-учасниці цих блоків чатує політичне забуття. Їх витіснять конкуренти, які створюють політичні партії на ідеологічному підґрунті.

Нагальне питання—це загальнонаціональний характер діяльності політичних партій та упередження електорального розколу за регіональною ознакою, що притаманний Україні протягом фактично всього періоду незалежності особливо—впродовж останніх 10 років. Лише останні виборчі кампанії дають можливість сподіватися, що в Україні наявна тенденція щодо подолання цього руйнівного для держави явища. Перетворення з регіональних на загальнонаціональні проекти—це власний інтерес політичних партій і стимул для їх саморозвитку. З іншого боку, запропонувати загальнонаціональні ціннісні орієнтири та політичні програми значно складніше, ніж грати на протиставленні «своїх» і «чужих».

Суттєвих змін зазнає партійна система України після Майдану і війни на Донбасі:—вихід на політичну арену «нових» партій (створених в процесі акцій протесту та після їх закінчення—«Блок Петра Порошенка», «Народний Фронт», «Самопоміч», зниження рівня підтримки «старих» партій (у т. ч. провладних—ВО «Батьківщина», ВО «Свобода») та «відносно нових» («Удар»);—проєвропейське спрямування провідних політичних партій, що сформували коаліцію у Верховній Раді України;—втрата підтримки і подальше сходження з політичної арени колишньої партії влади—Партії регіонів, а також її сателіта—КПУ, та втрата політичним спадкоємцем Партії регіонів—Партією «Опозиційний блок» монополії на представництво інтересів виборців Півдня і Сходу України;—переважно лідерський, «персоналістський» характер новоутворених партій, зменшення ваги ідеологій в їх діяльності, спрощення та уніфікація програмно-ідеологічних засад;—послаблення позицій «останніх ідеологічних партій» в системі—КПУ та ВО «Свобода»;—«віртуалізація» діяльності політичних партій, домінування медіа-технологій, нерозвиненість організаційних структур в регіонах (особливо—у «нових» партій);—посилення позицій популістських партій та поширення популізму в цілому;—створення партій на основі структур громадянського суспільства, інкорпорація найбільш активних представників громадянського суспільства в партії;—започаткування тенденції до утворення партій, які претендуватимуть на роль «нових», олігархічними групами на перспективу місцевих і в розрахунку на можливість проведення дострокових парламентських виборів [5].

4. Висновки

Суспільно-політичні процеси в Україні після подій Майдану розвивалися в умовах багато в чому екстремальних. Суспільство продемонструвало наявність потужного запиту на суттєві, часом радикальні зміни в усіх сферах відносин—від механізмів формування державної політики та організації влади (в т. ч.—децентралізації влади і реформи органів місцевого самоврядування) до повного перезавантаження правоохоронних органів і судової системи, початку справжньої боротьби проти корупції, деолігархізації й стимулювання економічного зростання.

Партійна система внаслідок суспільних процесів, знаходиться на початку нового етапу свого розвитку, важливою особливістю якого є зростання впливу суспільства (прямого та опосередкованого) на політичне життя. Очевидним є запит з боку суспільства на появу нових політиків, нових лідерів і нових політичних сил, які б громадяни хотіли бачити передусім виразниками й захисниками своїх інтересів.

Громадяни, як свідчать дані загальнонаціональних соціологічних досліджень [6, 47], готові приймати існуючі політичні партії саме в якості партій, проте висувують до них дедалі більше вимог і запитів, що вказує на певне відставання партійного розвитку від суспільних процесів.

Виходячи з цього, головними викликами для самих партій, політикуму і влади на цьому етапі бачаться подолання існуючої недовіри з боку суспільства, розвиток співпраці з громадянським суспільством, становлення політичних партій як ефективних демократичних інституцій, що діючи в певній стабільній системі, представляють інтереси різних суспільних верств у державній політиці. Як свідчить досвід становлення партійної системи України за роки незалежності, головну роль у реалізації цих завдань мають відігравати самі політичні партії. Сучасні

процеси в суспільно-політичному житті України зумовлені реалізацією курсу на європейську інтеграцію та значною актуалізацією та підвищенням впливу громадянського суспільства на політичні процеси в державі.

5. Список літератури:

1. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц.—М.: Академический Проект, 2000.—538 с.
2. Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws.—New Haven.: Yale University Press, 1971.—203p.
3. Sartory G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.—Vol. 1. Cambridge.—1976.—482 p.
4. Blondel J. Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies.—Canadian Journal of Political Science.—1968.—Vol. 1.—№ 2.—p. 14–32.
5. Якименко Ю.Партійна система України: динаміка і чинники змін [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1246.—Назва з екрану.—Дата доступу: 7.09.2017.
6. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити (Аналітична доповідь Центру Разумкова)// Національна безпека і оборона.—2015.—№ 6–7.—С. 2–47.

References:

1. Diuverzhe M. (2000). Polytycheskye partyy. Moscow: Akademycheskyi Proekt, 538 p.
2. Rae D. (1971). The Political Consequences of Electoral Laws.—New Haven: Yale University Press, 203 p.
3. Sartory G. (1976). Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Vol. 1. Cambridge, 482 p.
4. Blondel J. (1968). «Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies.» Canadian Journal of Political Science, vol. 1. no. 2. pp. 14–32.
5. Yakymenko Y. (2015). Partiina systema Ukrainy: dynamika i chynnyky zmin [Elektronnyi resurs] // Rezhym dostupu: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1246.—Nazva z ekranu.—Data dostupu: 7.09.2017.
6. «Partiina systema Ukrainy do i pislia Maidanu: zminy, tendentsii rozvytku, suspilni zapyty (Analychna dopovid Tsentru Razumkova).» (2015). Natsionalna bezpeka i oborona, vol. 6–7, pp. 2–47.